

บทที่ ๒

ปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ปัญญามีความสำคัญเช่นไร มีความหมายว่าอย่างไร มีกี่ประเภท มีปรากฏอยู่ในหลักธรรมอะไรบ้าง ในพระพุทธศาสนาจะมีคำตอบในคำถามเหล่านี้อย่างไร เนื้อหาในบทนี้จะเป็นการค้นหาคำตอบนั้น

๒.๑ ความหมายของปัญญา

เมื่อปัญญามีความสำคัญเช่นนี้ จึงน่าสนใจว่า ปัญญามีความหมายอย่างไร การศึกษาในประเด็นนี้สามารถจำแนกเป็นความหมายโดยศัพท์และไวยากรณ์ กับความหมายโดยเนื้อหาสาระ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

๒.๑.๑ ความหมายโดยศัพท์และไวยากรณ์

คำว่าปัญญามาจากภาษาบาลีว่า “ปัญญา” มาจาก “ป” อุปสรรค “ญา” ธาตุ “กฺวิ” ปัจจัย^๑ โดยที่ “ป” สามารถแปลได้หลายความหมายได้แก่ กรรมเบื้องต้น (อาทิกัมมะ) อรรถยั้ง (ภุสฺสตะ) การเกิดขึ้นครั้งแรก (สัมภวะ) การข้ามไป (โอตฺถณฺนะ) ความอึด (ตฺตติ) ความไม่เหลือ (นฺนิยคฺคะ) ความเป็นใหญ่ (อิสฺสรียะ) ความยินดี (ปีติ) การให้ (ทานะ) การบูชา (ปูชา) ความประเสริฐ (อัคคะ) ความระงับ (สันติ) การแสดง (ทสฺสนะ) ความเป็นประธาน (ตปฺประ) การติดขัด (สังคะ) ความสรรเสริญ (ปัสสสา) การไป (คติ) ความบริสุทธิ์ (สุทธฺิ) การเบียดเบียน (หิงสา) ประการต่างๆ (ปการะ) การใส่เข้าไปภายใน (อันฺโตภาวะ) การพลัดพราก (วิโยคะ) ส่วน (อวยวะ) ที่ประกอบด้วย ทิสาศัพท์เป็นต้น (ทิสายคะ) ความปรารถนา (ปัตถนา) ความเพียร (ธิตฺติ) เป็นต้น^๒ แต่ความหมายที่เหมาะสมกับกรณีนี้ คือ อรรถยั้ง (ภุสฺสตะ) ประการต่างๆ (ปการะ) และการใส่เข้าไปภายใน (อันฺโตภาวะ) ส่วน “ญา”

^๑อภิธาน.สุจิ. (บาลี) ๕๘๖.

^๒อาทิกมฺเม ภุสฺสเถ จ

นฺนิยคฺคฺสฺสรียปปีติ-

ทสฺสเน ตปฺปเร สฺงเค-

หิสาปการนฺโตภาว-

โปปสฺสโค ทิสายคเ

สมฺภโวตฺถณฺนตฺตติสุ

ทานปูชาคฺคฺสนตฺติสุ.

ปสฺสาคตฺติสุทฺธิสุ

วิโยคาวยเวสุ จ

ปัตถนาธิตฺติอาทิสฺ. - อภิธาน. (บาลี) ๑๑๖๒-๑๑๖๓.

ธาตุนี้แปลว่า รู้หรือตรัสรู้ (อวโพธเน)^๓ เมื่อรวมคำแล้ว
ธรรมชาติรู้ชัดหรือธรรมชาติเป็นเหตุรู้ชัด^๔

“ปัญญา” จึงมีความหมายว่า

๒.๑.๒ ความหมายโดยเนื้อหาสาระ

หลังจากเข้าใจความหมายโดยศัพท์และไวยากรณ์ของปัญญาแล้ว ลำดับถัดมาจึงควรทำความเข้าใจความหมายโดยเนื้อหาสาระของปัญญาซึ่งหมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้เข้าใจชัดเจน กิริยาที่รู้ชัด และปรีชาหยั่งรู้ชัด โดยที่ความรู้กิริยา หรือปรีชาดังกล่าวสามารถจำแนกเห็นถึง เหตุผล สิ่งใดดีสิ่งใดไม่ดี และสิ่งนั้นๆ มีคุณหรือโทษ ประโยชน์หรือมิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และยังสามารถที่จะจัดแจง จัดสรร และจัดการสิ่งต่างๆ ทั้งในระดับการดำรงชีพ ตลอดจนระดับสูงสุดที่มุ่งการพ้นทุกข์อย่างยั่งยืน โดยเข้าใจความจริงของสรรพสิ่ง ซึ่งจะช่วยให้ชีวิตอยู่ในภาวะที่ประเสริฐ ในมุมมองของพระพุทธศาสนา และการรู้ชัดในระดับสูงสุดนั้น คือ การรู้ชัดในอริยสัจ ๔ อันได้แก่ ความทุกข์ ต้นเหตุของความทุกข์ (ทุกข์สมุทัย) ความดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธ) และทางแห่งการดับทุกข์ (ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา) นอกจากนี้ยังสามารถเปรียบปัญญาได้กับ แสงสว่าง เมื่อเทียบกับภาวะที่ยังไม่มีปัญญาว่าเปรียบได้กับความมืด

ในพระไตรปิฎกให้ความหมายของปัญญาว่า “ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้งความคิดค้น ความใคร่ครวญ”^๕ และพระสารีบุตรได้กล่าวว่า “บุคคลรู้ชัด บุคคลรู้ชัด เหตุนั้น จึงเรียกว่า ‘ผู้มีปัญญา’ บุคคลรู้ชัดอะไรคือ รู้ชัดว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกข์สมุทัย นี้ทุกข์นิโรธ นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา’ เหตุนั้น บุคคลรู้ชัด บุคคลรู้ชัด จึงเรียกว่า ‘ผู้มีปัญญา’” ส่วนพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายให้เห็นถึงความหมายของปัญญาว่า “ความรู้ทั่ว, ปรีชาหยั่งรู้เหตุผล, ความรู้เข้าใจชัดเจน, ความรู้เข้าใจหยั่งแยกได้ในเหตุผล ดีชั่ว คุณโทษ ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น และรู้ที่จะจัดแจง จัดสรร จัดการ, ความรอบรู้ในกองสังขารมองเห็นตามเป็นจริง”^๖

จากคำอธิบายนี้ทำให้เกิดความเข้าใจปัญญาได้ในระดับหนึ่ง แต่หากจะเน้นให้เห็นว่าปัญญานั้นสามารถใช้ได้ทั้งในระดับดำรงชีพ และในระดับสูงสุดซึ่งเป็นจุดมุ่งเน้นของ

^๓ สทท.ธาตุ. (บาลี) ๖๙, สทท.ธาตุ. (ไทย) ๑๔๓.

^๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๙), หน้า ๒๙๖.

^๕ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๕.

^๖ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๔๙/๔๔๙.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๒๓๑.

พระพุทธศาสนา และเน้นให้เห็นอีกว่าปัญญาทำให้ชีวิตอยู่ในภาวะที่ประเสริฐในมุมมองของพระพุทธศาสนา โดยได้เปรียบเทียบปัญญากับแสงสว่างนั้น จำเป็นจะต้องศึกษาเพิ่มเติมจากพุทธวาทะ

ตัวอย่างพุทธวาทะที่แสดงให้เห็นถึงปัญญาที่ใช้ในระดับดำรงชีพ เช่นว่า “ส่วนวิญญูชนผู้มีปัญญานั้น ได้โงะแล้ว ย่อมใช้สอยและประกอบกิจการงาน เขาเป็นคนอาจหาญ เลี้ยงดูหมู่ญาติ ไม่ถูกติเตียน ย่อมเข้าถึงแดนสวรรค์”^๘ และตัวอย่างของคำกล่าวที่แสดงให้เห็นถึงปัญญาที่ใช้ในระดับสูงสุดซึ่งเป็นจุดมุ่งเน้นของพระพุทธศาสนา เช่นว่า “เมื่อใดบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง . . . สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ . . . ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความหมดจด”^๙ ส่วนตัวอย่างของข้อความที่แสดงให้เห็นว่าปัญญาทำให้ชีวิตอยู่ในภาวะที่ประเสริฐในมุมมองของพระพุทธศาสนา เช่นว่า “บุคคลมีความเป็นอยู่ด้วยปัญญา มีชีวิตประเสริฐ”^{๑๐} นอกจากนี้ตัวอย่างของข้อความในพระไตรปิฎกที่แสดงให้เห็นการเปรียบเทียบปัญญากับแสงสว่าง เช่นว่า “ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด การค้นคว้า . . . ปัญญาเป็นใหญ่ . . . เป็นกำลัง . . . เป็นศัสตรา . . . เป็นแสงสว่าง . . . เป็นรัศมี . . . ความไม่หลง การเลือกเฟ้นธรรม”^{๑๑} และอีกตัวอย่างเช่น “แสงสว่างแห่งพระจันทร์ แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ แสงสว่างแห่งไฟ และแสงสว่างแห่งปัญญา ภิกษุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ ประการนี้แล เป็นแสงสว่างแห่งปัญญา”^{๑๒}

กล่าวโดยสรุป ปัญญาสามารถใช้ได้ทั้งในระดับดำรงชีพ และในระดับสูงสุดซึ่งเป็นจุดมุ่งเน้นของพระพุทธศาสนา คือการรู้ชัดในอริยสัจ และปัญญาทำให้ชีวิตอยู่ในภาวะที่ประเสริฐในมุมมองของพระพุทธศาสนาโดยได้เปรียบเทียบปัญญากับแสงสว่าง

๒.๒ ความสำคัญของปัญญา

^๘ธีโร จวิญญู อธิคมม โภเค โส ปริญญชติ กิจจกโร จ โหติ โส ญาติสงฺฆํ นิสโก ภริตวา อนินฺทิตสคฺคมฺพติ ฐานนฺติ - ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๓๐/๑๐๙, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๐/๑๕๗, “ปัญญา” แปลผ่านคำว่า “ธีโร” - สัมภาษณ์, พระมหาบุรณะ ชาตเมธ (โพธิ์นอก), หัวหน้าฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสน์ กองวิชาการมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “คำว่าปัญญากับคำว่าธีโร”, ๙ ธันวาคม ๒๕๕๒, ส่วนคำว่าโงะอาทียะ (ประโยชน์ที่ควรถือเอาจากโงะทรรพ) ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๙-๑๗๐.

^๙ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๗๓/๑๒๖.

^{๑๐}ส.ส. (ไทย) ๑๕/๗๓/๘๐.

^{๑๑}ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๙/๑๖๙.

^{๑๒}ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๙/๑๔.

คำว่า “ปัญญา” มีความสำคัญต่อมนุษย์ เพราะเป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ถือเป็นเครื่องมือในการจัดการที่มีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ในหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นการศึกษา การเรียนรู้ การใช้ชีวิต หากมนุษย์ดำเนินชีวิตอย่างขาดปัญญาจะทำให้พบกับปัญหาและความทุกข์มากมาย

ดังนั้น มนุษย์จึงต้องอาศัยปัญญาเป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิต โดยมี“ลักษณะสำคัญของกระบวนการดำเนินชีวิตด้วยการพัฒนาศักยภาพการดำเนินชีวิต ให้สามารถอยู่รอดอย่างดีงาม มีความสุข”^{๑๓} มีความเข้าใจในเหตุผล ดี ชั่ว รู้คิด รู้วินิจฉัย และรู้ที่จะจัดการ อันใดเป็นประโยชน์ มิใช่ประโยชน์^{๑๔} การเรียนรู้ เป็นความหมายหนึ่งของการศึกษา ที่จะฝึกตัวเองพัฒนาชีวิตตนเองให้มีความสามารถที่จะเป็นอยู่ได้อย่างดี ซึ่งชีวิตของมนุษย์นั้นโดยปกติจะสัมพันธ์กับโลกใน ๓ ด้าน^{๑๕} คือ ด้านพฤติกรรม หมายถึง ความสัมพันธ์กับผู้คน เพื่อนมนุษย์ สรรพสัตว์ด้วยตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ด้านจิตใจ หมายถึง ความสัมพันธ์ในการแสดงออกทางกายและวาจาของตนเองและผู้อื่น และสุดท้ายทางด้านปัญญา เป็นการแสดงออกทางด้านความเห็น ความเข้าใจ การพิจารณาในเหตุผล ซึ่งจะเห็นได้ว่า ความสัมพันธ์ทั้ง ๓ ด้านนี้มีผลต่อเราทุกคนในการดำเนินชีวิต หากขาดปัญญาเสียแล้ว การเป็นอยู่ที่ต้องสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมที่มีองค์ประกอบ ๓ ด้านก็อาจจะนำมาซึ่งความทุกข์ ไม่สามารถ ควบคุม สติ สัมปชัญญะและอารมณ์ได้ “ปัญญาจะเป็นตัวชี้ นำ บอกทาง ให้แสงสว่าง ขยายขอบเขต ปรับแก้จิตใจและพฤติกรรมและปลดปล่อยให้หลุดพ้นจากปัญหาหรือทุกข์”^{๑๖} ทำให้เป็นอิสระได้

๒.๓ ประเภทของปัญญา

ในพระพุทธศาสนาจำแนกประเภทของปัญญาไว้หลายอย่าง มีปัญญา ๒ ประเภท ปัญญา ๓ ประเภท ปัญญา ๔ ประเภท และปัญญา ๖ ประเภท เป็นต้น ดังรายละเอียดต่อไปนี้ คือ

๒.๓.๑ การจำแนกปัญญาเป็น ๒ ประเภท

ปัญญาสามารถจำแนกได้ ๒ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ คือ (๑) โลกียปัญญา กับโลกุตตรปัญญา (๒) ปัญญาที่เกิดจากการกำหนดนามหรือรูป (๓) ปัญญาที่จำแนกตาม

^{๑๓}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), “หัวใจพระพุทธศาสนา”, พุทธจักร, ปีที่ ๖๑ ฉบับที่ ๔ (เมษายน ๒๕๕๐) : ๑๐.

^{๑๔}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส. อาร์. พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๗๔.

^{๑๕}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๓๔๘-๓๕๑.

^{๑๖}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับเดิม), หน้า ๓๔๙.

เวทนาที่เกิดขึ้นร่วมกัน และ (๔) ปัญญาขณะบรรลुरुธรรมที่จำแนกว่าเป็นขั้นแรกของการบรรลุหรือไม่ โดยรายละเอียดจะได้นำเสนอเป็นลำดับต่อไปนี้

๒.๓.๑.๑ โลกียปัญญากับโลกุตตรปัญญา

ปัญญาสามารถจำแนกเป็นโลกียปัญญากับโลกุตตรปัญญา โดยที่โลกียปัญญาเป็นปัญญาที่เกี่ยวกับทางโลกซึ่งรวมถึงปัญญาในการดำรงชีพ ตลอดจนปัญญาที่เกิดจากความตึ๊งาม และปัญญาที่เกิดจากการปฏิบัติภาวนา แต่ไม่รวมไปถึงปัญญาในขณะบรรลुरुธรรมที่เรียกจิตขณะบรรลुरुนั้นว่ามรรคจิตและผลจิต ส่วนโลกุตตรปัญญาเป็นปัญญาในขณะบรรลुरुธรรมดังกล่าว ปัญญาทั้ง ๒ ประเภทนี้มีชื่อเรียกอื่นอีกหลายชื่อเป็นคู่กัน แต่ยังคงมีความหมายเช่นเดียวกันกับคู่ของโลกียปัญญากับโลกุตตรปัญญา กล่าวคือ ปัญญาทั้งสองประเภทนี้มีอยู่หลายชื่อ คือ (๑) โลกียปัญญา กับ โลกุตตรปัญญา (๒) สาสวปัญญากับ อนาสวปัญญา (๓) อาสววิปยุตตาสวปัญญากับ อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา (๔) สัณฺโณชนียปัญญากับ อสัณฺโณชนียปัญญา (๕) สัณฺโณชนวิปยุตตสัณฺโณชนียปัญญากับ สัณฺโณชนวิปยุตตออสัณฺโณชนียปัญญา (๖) คันถนียปัญญากับ อคันถนียปัญญา (๗) คันถวิปยุตตคันถนียปัญญากับ คันถวิปยุตตอคันถนียปัญญา (๘) โอมนียปัญญากับ อโอมนียปัญญา (๙) โอมวิปยุตตโอมนียปัญญากับ โอมวิปยุตตอโอมนียปัญญา (๑๐) โยคนียปัญญากับ อโยคนียปัญญา (๑๑) โยควิปยุตตโยคนียปัญญากับ โยควิปยุตตอโยคนียปัญญา (๑๒) นีวรณียปัญญากับ อนีวรณียปัญญา (๑๓) นีวรณวิปยุตตนีวรณียปัญญากับ นีวรณวิปยุตตอนีวรณียปัญญา (๑๔) ปราหมัณฺฐปัญญากับ อปราหมัณฺฐปัญญา (๑๕) ปรามาสววิปยุตตปราหมัณฺฐปัญญากับ ปรามาสววิปยุตตอปราหมัณฺฐปัญญา (๑๖) อุปาทานียปัญญากับ อนุปาทานียปัญญา (๑๗) อุปาทานวิปยุตตอุปาทานียปัญญากับ อุปาทานวิปยุตตออนุปาทานียปัญญา (๑๘) สังกิเลสิกปัญญากับ อสังกิเลสิกปัญญา (๑๙) กิเลส วิปยุตตสังกิเลสิกปัญญากับ กิเลสวิปยุตตอสังกิเลสิกปัญญา (๒๐) ปริยาป็นนปัญญากับ อปริยาป็นนปัญญา ดังคำกล่าวที่ว่า

ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภูมิ ๓ ชื่อว่า โลกียปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โลกุตตรปัญญา (๑) . . .

ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภูมิ ๓ ชื่อว่า สาสวปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนาสวปัญญา (๓) . . .

ปัญญาในสภาวะธรรมที่เป็นกุศลและอัปยากฤตในภูมิ ๓ ชื่อว่า ปริยาป็นนปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อปริยาป็นนปัญญา (๓๑)^{๑๗}

^{๑๗}อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๖๗/๕๐๐-๕.

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงปัญญาประเภทแรก เช่น ปุสสะและภัลลิกะได้เดินทางขายคำไปทั่ว และระหว่างการเดินทางครั้งหนึ่งได้มาพบพระพุทธเจ้าและได้เป็นพุทธศาสนิกคฤแรกในพระพุทธศาสนา^{๑๔} ในการค้าขายนั้นปุสสะและภัลลิกะย่อมต้องใช้ปัญญาในการทำการค้าขาย มิฉะนั้นการค้าขายนั้นจะไม่สามารถประสบความสำเร็จและดำเนินอยู่ได้ ปัญญาดังกล่าวจัดเป็นปัญญาประเภทแรกที่เรียกว่า โลกียปัญญา สาสวปัญญา หรือปริยาปนปัญญา เป็นต้น

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงปัญญาประเภทหลัง เช่น เมื่อครั้งพระปัญจวัคคีย์ได้บรรลุอรหัตผลพร้อมกันในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘^{๑๕} ปัญญาในขณะบรรลุธรรมของพระปัญจวัคคีย์แต่ละท่านสามารถจัดเป็นปัญญาประเภทหลังที่เรียกว่า โลกุตตรปัญญา อนาสวปัญญา หรืออาสววิปยุตตอนาสวปัญญา เป็นต้น

๒.๓.๑.๒ ปัญญาที่เกิดจากการกำหนดนามหรือรูป

เมื่อนำปัญญามาจำแนกด้วยลักษณะการเกิดของปัญญาว่เกิดมาจากการกำหนดรู้นามหรือรูป จะสามารถจำแนกได้ ๒ ประการ ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่ (๑) นามวัญญูปนปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้ในนาม คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ (๒) รูปวัญญูปนปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการกำหนดรู้ในรูป ซึ่งรวมไปถึงการกำหนดรูปร่างกายว่าอยู่ในอริยบทใด ยืน เดิน นั่ง หรือนอน^{๑๖}

ตัวอย่างที่แสดงถึงนามวัญญูปนปัญญา เช่น ปริพาชกที่মনะมาเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยคำกล่าวที่ว่า “ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า สิ่งทั้งปวงไม่ควรแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไม่ชอบความเป็นนั้นด้วย” ซึ่งพระพุทธเจ้าประสงค์ชี้ให้เขาเห็นว่า เขามีความเห็นผิด ทรงแสดงโทษของความยึดมั่น และทรงแสดงต่อไปถึงอุบายวิธีที่เป็นเหตุให้ไม่ถือมั่น ทั้งรูปและนาม และทรงให้พิจารณาในเวทนา (ความรู้สึก) มี ๓ อย่าง คือ สุข ทุกข์ และอุเบกขา ทรงสอนว่า เวทนาทั้ง ๓ นี้ ไม่เที่ยง มีปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป และดับไป เป็นธรรมดา ปริพาชกที่মনะหlananพระสารีบุตรฟังธรรมแล้วได้บรรลุโสดาปัตติผลในขณะที่พระสารีบุตรพิจารณาเนื้อความพระธรรมนั้นได้บรรลุสำเร็จเป็นพระอรหันต์ขณะเดียวกัน^{๑๗}

จากตัวอย่างนี้ผู้วิจัยเห็นว่า ในเบื้องต้นการปฏิบัติของทั้งปริพาชกที่মনะและพระสารีบุตรย่อมปฏิบัติโดยใช้เวทนาเป็นอารมณ์กรรมฐานตามที่พระพุทธเจ้าทรงสอนอยู่นั้น และแม้จะไม่สามารถระบุชัดเจนได้ว่าในขณะบรรลุธรรมของทั้งสองใช้อะไรเป็นอารมณ์ จะยังคงใช้เวทนาเป็นอารมณ์กรรมฐานอยู่หรือไม่ แต่ยังสามรถระบุได้ว่า ในขั้นตอนหนึ่งแรก ๆ ย่อมเกิด

^{๑๔}อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒/๕๗-๕๙.

^{๑๕}วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๔/๓๑.

^{๑๖}วิสุทธิ. (ไทย) ๔๒๖/๗๓๔.

^{๑๗}ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓.

ปัญหขึ้นในระดับหนึ่งจากการใช้เวทนาเป็นอารมณ์กรรมฐานอย่างแน่นอน ซึ่งเวทนาจัดเป็นนาม ดังนั้นปัญญาดังกล่าวจะเรียกว่า นามวิภูฏาปนปัญญา

ส่วนตัวอย่างที่แสดงถึงรูปวิภูฏาปนปัญญา เช่น พระมหาโมคคัลลานะ หลังบวชแล้ว ท่านได้ไปบำเพ็ญภาวนาที่หมู่บ้านกัลลวาระ แคว้นมคธ ขณะที่บำเพ็ญสมณธรรมอยู่ ท่านเกิดง่วงเหงาหาวนอนอย่างหนักจนไม่สามารถบำเพ็ญภาวนาได้ จนในวันที่ ๘ พระพุทธเจ้าทรงเสด็จมาสอนให้ท่านหาทางแก้ง่วงด้วยวิธีต่างๆ ซึ่งพระโมคคัลลานะได้ปฏิบัติตามที่พระพุทธองค์ทรงสอน ทำให้ท่านหายง่วง และพระองค์ทรงแนะนำเพิ่มเติมให้พระโมคคัลลานะกำหนดพิจารณากายนี้ แยกให้เห็นว่าเป็นเพียงธาตุ ๔ ว่าแต่ละส่วนไม่มีตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา จนท่านได้บรรลุอรหัตผลในวันนั้นเอง^{๒๒}

จากตัวอย่างนี้ผู้วิจัยเห็นในทำนองเดียวกันกับตัวอย่างลำดับก่อนนี้ว่า ปัญญาของพระโมคคัลลานะที่เกิดจากการกำหนดพิจารณากาย จัดเป็นรูปวิภูฏาปนปัญญา

๒.๓.๑.๓ ปัญญาที่จำแนกตามเวทนาที่เกิดขึ้นร่วมกัน

เมื่อนำปัญญามาจำแนกด้วยเวทนาที่เกิดขึ้นร่วมกันจะสามารถจำแนกได้ ๒ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่ (๑) โสมนัสสสหคตปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นร่วมกับความสุขใจ (๒) อุpekขาสสคตปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นร่วมกับความรู้สึกเฉยๆ^{๒๓}

ตัวอย่างเช่น พระวักกलि คิดฆ่าตัวตาย ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงติดตามดูการกระทำตลอดเวลา เมื่อเห็นว่าจะฆ่าตัวตายจริงๆ พระองค์จึงตรัสเรียกชื่อ “วักกलि” ทำให้พระวักกलि เกิดความดีใจว่าพระพุทธเจ้าตรัสเรียก ความน้อยใจแต่แรกหายไปเกิดปีติมาแทนที่ และหลังจากที่ได้ฟังพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระวักกलिได้เกิดความปราโมทย์ และความอบอุ่นใจมีกำลังเจริญวิปัสสนาจนเกิดความรู้แจ้งบรรลุอรหัตผล^{๒๔}

จากตัวอย่างนี้ แม้จะยากที่จะระบุว่า การบรรลุธรรมของพระวักกलिนี้เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมกับความสุขใจหรือความรู้สึกเฉยๆ แต่ก่อนหน้าที่จะบรรลุธรรม คือ ขณะหลังจากที่ได้ฟังพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พระวักกलिได้เกิดความปราโมทย์ และความอบอุ่นใจมีกำลังเจริญวิปัสสนานั้น ผู้วิจัยเห็นว่า ในขณะดังกล่าว พระวักกलिมีปัญหาเกิดขึ้นในระดับหนึ่งแล้ว มิฉะนั้นการมุ่งที่จะเจริญวิปัสสนาย่อมไม่สามารถมีได้ นอกจากนี้ ความปราโมทย์ที่ปรากฏขึ้นในขณะนั้นย่อมมีความสุขใจเกิดร่วมอยู่ด้วย ดังนั้นในขณะดังกล่าวย่อมมีปัญหาเกิดขึ้นร่วมกับความสุขใจ ซึ่งปัญญานี้เรียกว่า “โสมนัสสสคตปัญญา”

^{๒๒} อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๑/๑๑๖-๑๑๙.

^{๒๓} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๒๗/๗๓๔.

^{๒๔} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๗-๑๖๓.

๒.๓.๑.๕ ปัญญาขณะบรรลุธรรมที่จำแนกว่าเป็นขั้นแรกของการบรรลุหรือไม่

เมื่อนำในปัญญาขณะบรรลุธรรมมาจำแนกว่าเป็นขั้นแรกของการบรรลุหรือเป็นขั้นถัดๆ ไปจะได้ ๒ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่ (๑) ทสสนภูมิปัญญา คือ ปัญญาในขณะบรรลุธรรมครั้งแรก คือ ซึ่งขณะนั้นเป็นปัญญาที่เข้าถึงนิพพานเป็นครั้งแรก (๒) ภาวนาภูมิปัญญา คือ ปัญญาในขณะบรรลุธรรมครั้งถัดๆ มา อีก ๓ ขั้นที่เหลือ ดังคำอธิบายของพระพุทธโฆสเถระที่ว่า “ปัญญาเป็น ๒ อย่าง โดยเป็นทสสนภูมิและภาวนาภูมิ อย่างนี้ คือ ปัญญาในปฐมมรรคเป็นทสสนภูมิปัญญา และปัญญาในมรรค ๓ ที่เหลือเป็นภาวนาภูมิปัญญา”^{๒๕}

ตัวอย่างเช่น การบรรลุธรรมของพระสารีบุตร เมื่อครั้งฟังธรรมจากพระอัสสชิแล้ว บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน^{๒๖} และเมื่อครั้งฟังการสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับลุงที่ถ้ำสุกรขาตาแล้วบรรลุธรรมโดยลำดับจนเป็นพระอรหันต์ในที่สุด^{๒๗}

จากตัวอย่างนี้ ขณะบรรลุธรรมเป็นโสดาบันของพระสารีบุตร ปัญญาในขณะนั้นจัดเป็นทสสนภูมิปัญญา ส่วนในขณะบรรลุธรรมขั้นอื่นตามลำดับและเป็นพระอรหันต์ในที่สุดนั้น ปัญญาในขณะบรรลุธรรมทั้งสามขั้น ซึ่งรวมถึงขั้นสุดท้ายที่ทำให้เป็นพระอรหันต์จัดเป็นภาวนาภูมิปัญญา

๒.๓.๒ การจำแนกปัญญาเป็น ๓ ประเภท

ปัญญานอกจากสามารถจำแนกเป็น ๒ ประเภทแล้ว ปัญญายังสามารถจำแนกเป็นปัญญา ๓ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่ (๑) ปัญญาจำแนกตามแหล่งที่มา (๒) ปัญญาจำแนกผ่านประเภทของโกศล (๓) ปัญญาจำแนกผ่านประเภทของปริณญา

๒.๓.๒.๑ ปัญญาจำแนกตามแหล่งที่มา

เมื่อนำปัญญามาจำแนกด้วยแหล่งที่มาของปัญญาเองจะสามารถจำแนกได้ ๓ ประการ ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่^{๒๘} (๑) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการการคิดพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่นโดยตรง แต่ได้สร้างปัญญาของตนให้เกิดมีขึ้น ด้วยการคิดค้นทดลองหาเหตุผลด้วยตนเอง (๒) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการฟังมาจากผู้อื่น เช่น การศึกษาเล่าเรียนจากครู จากการอ่านหนังสือ จากการฟังบรรยายในการทศนะ

^{๒๕}วิสุทธิ. (ไทย) ๔๒๖/๗๓๕.

^{๒๖}วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓-๗๔.

^{๒๗}ดูรายละเอียดใน ชู.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓๑๔/๑๔๔.

^{๒๘} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในนายสุนันท์ เพ็ชรพิรุณ, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๒๓-๒๖.

ศึกษา ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา”^{๒๙} (๓) ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการฝึกอบรม หรือปัญญาที่เกิดแต่การฝึกลงมือปฏิบัติ เช่น การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

พระพุทธโฆสเถระกล่าวว่า “(๑) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่มีได้ฟังจากคนอื่น . . . สำเร็จโดยลำพังความคิดของตน (๒) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาที่ได้ฟังมาจากผู้อื่น . . . สำเร็จด้วยอำนาจการฟัง (๓) ภาวนามยปัญญาคือ ปัญญาที่ถึงอัปปนา สำเร็จด้วยอำนาจภาวนาอย่างใด ก็แล้วแต่”^{๓๐}

ส่วนพระพรหมคุณาภรณ์ อธิบายเรื่องปัญญาทั้ง ๓ ประการว่า (๑) จินตามยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา (ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง) (๒) สุตมยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน (ปัญญาจากปรโตโมสะ) และ (๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญ (ญาณอันเกิดขึ้นแก่ผู้อาศัยจินตามยปัญญา หรือทั้งสุตมยปัญญาและจินตามยปัญญา)^{๓๑}

การเรียงลำดับปัญญาทั้ง ๓ ประการนี้ของพระพุทธโฆสเถระและพระพรหมคุณาภรณ์นำเสนอจินตามยปัญญาขึ้นเป็นลำดับแรกดังกล่าว เนื่องจากการจัดเรียงตามพระไตรปิฎกทั้งในพระสูตร^{๓๒} และพระอภิธรรม^{๓๓} แต่ในเนติปกรณ์เรียงและเรียกต่างกัน เป็น (๑) สุตมยปัญญา (๒) จินตามยปัญญา (๓) ภาวนามยปัญญา^{๓๔}

การเรียงลำดับที่นำจินตามยปัญญาขึ้นก่อนหรือสุตมยปัญญาขึ้นก่อนนั้น ขึ้นอยู่กับ การเกิดขึ้นของปัญญาในแต่ละบุคคล ในกรณีของมหาบุรุษ เช่น พระพุทธเจ้า ผู้ค้นพบและเปิดเผยความจริง (สัจธรรม) ขึ้น มิได้อาศัยการฟังจากผู้อื่น (ปรโตโมสะ) แต่รู้จักโยนิโสมนสิการด้วยตนเอง สามารถหยั่งเห็นความจริงได้ ท่านจึงเริ่มด้วยจินตามยปัญญาแล้วต่อด้วยภาวนามยปัญญาไปเลย แต่หากเป็นบุคคลทั่วไป ท่านจะเริ่มด้วย สุตมยปัญญาเป็นข้อแรก ด้วยคำอธิบายที่ว่า บุคคลเล่าเรียนสดับฟังธรรมแล้วเกิดศรัทธา นำไปใคร่ครวญตรวจสอบเกิดเป็นสุตมยปัญญาอาศัยเป็นฐาน แล้วตรวจสอบเพ่งพินิจคิดลึกลงไป เกิดเป็นจินตามยปัญญา เมื่อใช้ปัญญาทั้งสองมณสิการในสภาวะธรรมทั้งหลาย เกิดเป็นญาณเป็นมรรคที่จะให้เกิดผล จัดเป็นภาวนามย

^{๒๙} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๖/๓๕๓.

^{๓๐} วิสุทธิ. (ไทย) ๔๒๗/๗๓๕, และดูรายละเอียดในทำนองเดียวกันใน ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/๓๑๖-๓๑๗.

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๒.

^{๓๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๑.

^{๓๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๕๓/๔๘๔, ๗๖๘/๕๐๓-๕๐๔.

^{๓๔} เนติ. (ไทย) ๘๒.

ปัญญา^{๓๕} ซึ่งงานวิจัยฉบับนี้ได้นำเสนอตามพระพุทธโฆสเถระและพระพรหมคุณาภรณ์ เนื่องจากจัดเรียงตามพระไตรปิฎกที่เป็นหลักฐานชั้นต้นสุด

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเข้าใจเรื่อง จินตามยปัญญา เช่น ปริพาชกอุปติสสะ (ต่อมาเป็นพระสารีบุตร) และปริพาชกโกลิตะ (ต่อมาเป็นพระโมคคัลลานะ) เมื่อครั้งออกบวชแล้วแต่ยังไม่พบพระพุทธศาสนา ในเมืองราชคฤห์มีงานประจำปี เป็นการแสดงละครบทยอดเขา ทั้งสองท่านได้ไปชมมหรสพ แต่เกิดมีอาการเฉยชากับการแสดง คิดตรึงกัน และเกิดปัญญาจากความคิดนั้นว่า “เรามาดูละครที่ไร้สาระอยู่ทำไม”^{๓๖} จากตัวอย่างนี้ ปัญญาจากความคิดของปริพาชกอุปติสสะและปริพาชกโกลิตะ จัดเป็น จินตมยปัญญา

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเข้าใจเรื่องสุตมยปัญญา เช่น พระยสะบุตรเศรษฐีเมืองพาราณสี มีชีวิตที่มีความสุข จนกระทั่งค่ำวันหนึ่ง ขณะนางระบำกำลังร่ายรำและบรรเลงดนตรีอยู่ ท่านเกิดมอยหลับไป เมื่อตื่นขึ้นมาใกล้รุ่ง ประสบเห็นภพนางรำต่าง ๆ ที่นอนหลับในลักษณะที่ น่าเกลียดได้แก่ บางนางสยายผม บางนอนละเมอ เป็นต้น ท่านเกิดความรู้สึกเหมือนเห็นซากศพในป่าช้า จึงเกิดความรู้สึกเบื่อหน่ายขึ้นมาในทันที จนเปล่งอุทานกับตนเองว่า “ที่นี่วุ่นวายหนอ ที่นี่ขัดข้องหนอ” จนทำให้ลงเดินไปยังประตูใหญ่ออกไปทางป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ณ ขณะนั้นพระพุทธเจ้า ทรงทราบดีว่าเกิดอะไรขึ้น จึงได้มาประทับนั่งบนอาสนะ เมื่อยสะเดินมาใกล้พระองค์ พระองค์ได้ตรัสตอบพระยสะว่า “ที่นี่ไม่วุ่นวาย ที่นี่ไม่ขัดข้อง เขิญเถิดยสะ เขิญมาทางนี้เราจักแสดงธรรมให้เธอฟัง” ซึ่งพระองค์ทรงยกอนุปุปพิกขา (การแสดงธรรมไปตามลำดับ) ขึ้นแสดงให้ฟัง ซึ่งพระยสะฟังธรรมนั้นพลางพิจารณาตามไป จิตที่วุ่นวายเริ่มสงบ จิตที่สงบปราศจากนิวรณ์ ผ่องใสเบิกบาน ดังนั้นเมื่อฟังธรรมจบ ท่านได้บรรลุโสดาบันผลทันที^{๓๗} จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า พระยสะฟังธรรมแล้วเกิดปัญญาได้บรรลุเป็นโสดาบัน ปัญหานี้จัดเป็นสุตมยปัญญา

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นเข้าใจเรื่องภาวนามยปัญญา เช่น พระนาลกะเป็นฤาษี เมื่อได้ฟังข้อปฏิบัติของพระพุทธเจ้าแล้วเกิดเลื่อมใส ขอบวชโดยยึดถือปฏิบัติด้วยหลักมกน้อย ๓ ประการ คือ มกน้อยในการเห็น (เมื่อไปอยู่ป่า ไม่ปรารถนาได้พบพระพุทธเจ้าอีก) มกน้อยในการฟัง (เมื่อไปอยู่ในป่า ไม่ปรารถนาได้ฟังธรรมจากพระพุทธเจ้า) และมกน้อยในการถาม (เมื่อไปอยู่ในป่า ไม่ปรารถนาขอลุสถามถึงข้อปฏิบัติของพระพุทธเจ้าอีก) ดังนั้น เมื่อท่านออกป่าแล้ว ท่านปฏิบัติโดยเคร่งครัด ไม่นานนักท่านจึงได้เกิดปัญญาบรรลุอรหัตผล^{๓๘} ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า

^{๓๕}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๓๒.

^{๓๖}วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๒-๗๓, ๖๑/๗๔-๗๕, ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในบรรจบ บรรณรุจิ, อสัติมหาสาวก, หน้า ๕๘-๕๙.

^{๓๗}วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๕-๒๘/๓๑-๓๖.

^{๓๘}ช.สุ. (ไทย) ๓๕/๗๑๒-๗๒๙/๖๖๘-๖๗๒.

ท่านนาลกะถาษีมีปัญหาเกิดขึ้นมาได้จากการเพียรภาวนาปฏิบัติธรรมตามที่ตั้งใจไว้ ปัญหาที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ เรียกว่า ภาวนามยปัญหา

๒.๓.๒.๒ ปัญญาจำแนกผ่านประเภทของโกศล

เมื่อนำปัญญามาจำแนกด้วยโกศลเป็นความฉลาดทางปัญญา ซึ่งสามารถจำแนกได้ ๓ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่ (๑) ปัญญาที่รอบรู้ทางเจริญและเหตุของความเจริญ (๒) ปัญญาที่รอบรู้ทางเสื่อมและเหตุของความเสื่อม (๓) ปัญญาที่รอบรู้วิธีแก้ไขเหตุการณ์และวิธีที่จะทำให้สำเร็จ ทั้งในการป้องกันความเสื่อมและในการสร้างความเจริญ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ วิสุทธิมรรคที่ว่า

อายโกศลเป็นไฉน? ผู้มีปัญญารู้ว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ถูกละไป หรือว่า. . . กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็เกิดขึ้นและกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็เป็นไปเพื่อภิญญูปภาพ ไพบูลย์ . . . ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว ฯลฯ ความไม่หลง . . . และความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลายด้วย แห่งผู้มีปัญญา นี้เรียกว่า อายโกศล

อุปายโกศล เป็นไฉน? ผู้มีปัญญารู้ว่า เมื่อเรามนสิการธรรมเหล่านี้อยู่ กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดก็ไม่เกิดขึ้น ดังนี้ เป็นต้น ส่วนว่า ความฉลาดอันเป็นต้นที่ คือ เกิดขึ้นฉับพลันในอุบาย คือ เหตุแห่งความสำเร็จแห่งธรรมทั้งหลายนั้น ๆ ทุกสถาน ชื่อว่า อุปายโกศล^{๓๙}

พระมหากุช ญาณวโร ได้กล่าวสรุปปัญญาในความหมายของโกศลไว้ในงานวิทยานิพนธ์ว่า

ปัญญาข้อแรก เป็นปัญญอันฉลาดในการพิจารณาความเจริญ คือ เมื่อความเจริญ(กุศลกรรม) เกิดขึ้นทำให้รู้แจ้งเห็นจริง อกุศลกรรมก็จะสิ้นไป เช่นผู้ปฏิบัติธรรม มีศีลบริสุทธิ์แล้วปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาจนจิตเป็นสมาธิแล้วใช้ปัญญาพิจารณาทำให้รู้แจ้งเห็นจริง อกุศลธรรม คือ ธรรมฝ่ายต่ำจะเสื่อมสิ้นไป กุศลกรรม คือ ธรรมฝ่ายสูงก็จะเจริญขึ้นแทน ปัญญาข้อที่ ๒ เป็นปัญญาที่ฉลาดในการพิจารณาถึงเค้ามูลแห่งความเสื่อม คือ เมื่ออกุศลธรรมเกิดขึ้น ก็พิจารณาให้รู้เห็นจริง อกุศลกรรมจะเสื่อมไป ปัญญาข้อที่ ๓ เป็นปัญญาที่

^{๓๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗๑/๕๐๕, วิสุทธิ. (ไทย) ๔๒๗/๗๓๖, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมศาสนา ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๐.

ฉลาดในการใช้อุบาย รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรถูกผิด เลือกประพฤติในธรรมที่เป็นกุศล อัน
 นำตนไปสู่ชีวิตที่ดีและประเสริฐ ประสบความสำเร็จได้^{๕๐}

๒.๓.๒.๓ ปัญญาจำแนกผ่านประเภทของปัญญา

เมื่อนำปัญญามาจำแนกตามการกำหนดรู้ การทำความรู้จัก หรือการทำความเข้าใจ
 โดยครบถ้วนที่เรียกว่า “ปัญญา” จะสามารถจำแนกได้ ๓ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้
 ได้แก่ (๑) ปัญญาที่เกิดจากการกำหนดรู้ด้วยสิ่งอันรู้แล้ว จากการกำหนดรู้ขั้นรู้จัก และจากการ
 กำหนดรู้ตามสภาวะลักษณะ คือ ปัญญาที่เกิดจากการทำความรู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นโดยตรง
 พอให้ชื่อว่าได้เป็นอันรู้จักสิ่งนั้นแล้ว (๒) ปัญญาที่เกิดจากการกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา จากการ
 กำหนดรู้ขั้นพิจารณา หรือจากการกำหนดรู้สามัญลักษณะ คือ ปัญญาที่เกิดจากการทำความรู้จัก
 สิ่งนั้นพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (๓) ปัญญาที่เกิดจากการกำหนด
 รู้ด้วยการละกำหนดรู้ถึงขั้นละได้กำหนดรู้โดยตัดทางมิให้ฉันทราคะเกิดมีในสิ่งนั้น คือ ปัญญาที่รู้
 ว่าสิ่งนั้นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้ว ละนิจจสัญญา เป็นต้น ในสิ่งนั้นเสียได้ ดังข้อความใน
 พระไตรปิฎกที่ว่า

กำหนดรู้ผัสสะด้วยปัญญา ๓ คือ (๑) ญาณปัญญา(การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก)
 (๒) ตีรณปัญญา(การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา) (๓) ปหานปัญญา(การกำหนดรู้ขั้นละ)

ญาณปัญญาเป็นอย่างไร คือ นักปราชญ์รู้จักผัสสะ คือ รู้เห็นว่า “นี่จักขุสัมผัส นี่โสต
 สัมผัส นี่ฆานสัมผัส นี่ชีวหาสัมผัส นี่กายสัมผัส นัมโนสัมผัส น้อธิวจนสัมผัส นัปปุณฺณสัมผัส
 นี่ผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา นี่ผัสสะเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา . . . นี่ผัสสะที่เป็นโลกิยะ นี่
 ผัสสะที่เป็นโลกุตตระ นี่ผัสสะที่เป็นอดีต นี่ผัสสะที่เป็นอนาคต นี่ผัสสะที่เป็นปัจจุบัน” นี้ชื่อ
 ว่าญาณปัญญา

ตีรณปัญญา เป็นอย่างไร คือ นักปราชญ์ทำสิ่งที่รู้แล้วให้ปรากฏอย่างนี้แล้ว พิจารณา
 ผัสสะ คือ พิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร
 เป็นอุปัทวะ เป็นภัย . . . เป็นเหตุเกิดทุกข์ ตั้งอยู่ไม่ได้ หาคความเข้มข้นไม่ได้ เป็นโทษ
 เป็นของที่ต้องสลัดออกไป นี้ชื่อว่า ตีรณปัญญา

ปหานปัญญา เป็นอย่างไร คือนักปราชญ์ครั้นพิจารณาเป็นอย่างนี้แล้ว ย่อมละ บรรเทา
 ทำให้หมดสิ้นไปไปถึงความไม่มีอีกซึ่งความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจในผัสสะ สมจริง
 ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลายจงละความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจใน

^{๕๐}พระมหากุช ญาณวโร (ใจปลื้มบุญ), “การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างญาณและ
 ปัญญาในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), หน้า ๔๕.

ผัสสะทั้งหลายเสีย ผัสสนั้น เธอทั้งหลายจะได้เด็ดขาดแล้วอย่างนี้ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้” นี้ชื่อว่า ปหานปริญญา^{๔๑}

๒.๓.๓ การจำแนกปัญญาเป็น ๔ ประเภท

ปัญญาไม่เพียงสามารถจำแนกเป็น ๒ ประเภทและ ๓ ประเภทเท่านั้น ปัญญายังสามารถจำแนกเป็นปัญญา ๔ ประเภท ซึ่งมีหมวดหมู่ดังต่อไปนี้ ได้แก่ (๑) ปัญญาที่จำแนกตามอริยสัจ ๔ (๒) ปัญญาที่จำแนกตามปฏิสัมภิทา

๒.๓.๓.๑ ปัญญาที่จำแนกตามอริยสัจ ๔

เมื่อนำปัญญามาจำแนกตามอริยสัจจะได้ ๔ ประเภท ได้แก่ ญาณ ๔^{๔๒} ได้แก่ (๑) ทุกขญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการความรู้ในทุกข์ ซึ่งทุกข์เป็นสภาพที่ทนได้ยาก สภาวะที่บีบคั้น (๒) ทุกขสมุทัยญาณ คือ ปัญญาที่เกิดจากการความรู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ซึ่งเหตุเกิดแห่งทุกข์นี้คือความต้องการ (ตัณหา) ทุกรูปแบบ (๓) ทุกขนิโรธญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการความรู้ในความดับแห่งทุกข์ ซึ่งความดับทุกข์นี้คือภาวะที่ความต้องการทุกรูปแบบดับสิ้นไป ภาวะที่หลุดพ้นและอิสระจากความทุกข์ ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า นิพพาน (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ คือ ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการความรู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์

คัมภีร์วิภังค์ระบุว่า “ญาณวัตถุหมวดละ ๔ คือ . . . ทุกขญาณ^{๔๓} ทุกขสมุทัยญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ”^{๔๔} และพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายถึงเรื่องอริยสัจ ๔ ไว้ว่า

(๑) ทุกข์ คือ สภาพที่ทนได้ยาก สภาวะที่บีบคั้น . . . (๒) ทุกขสมุทัย คือ สาเหตุให้ทุกข์เกิด ได้แก่ ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา (๓) ทุกขนิโรธ หมายถึง ความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป หลุดพ้น เป็นอิสระ คือนิพพาน

^{๔๑}ช.ม. (ไทย) ๒๙/๑๓/๖๓-๖๔, ๑๔/๖๗-๖๘, ๑๗๘/๕๑๐-๕๑๑, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๙๕.

^{๔๒}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๒/๒๕๕.

^{๔๓}ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทัญญิ ปรรทุกข์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ความรู้ในทุกข์ - อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๔๔/๕๐๙.

^{๔๔}อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๕๔/๕๑๑, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน วิสุทธิ. (ไทย) ๔๒๘/๗๓๗.

(๔) ทุกชนิโรธคามินีปฏิปทา หมายถึง ปฏิปทาที่นำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์^{๔๕}

๒.๓.๓.๒. ปัญญาที่จำแนกตามปฏิสัมภทา

เมื่อนำปัญญามาจำแนกตามความรู้ ๔ อย่างที่แตกฉานในวัตถุ ๔ ชื่อว่า ปฏิสัมภทา ได้แก่ (๑) อตถปฏิสัมภทา คือ ปัญญาที่แตกฉานในอรรถ ปรีชาแจ้งในความหมาย เมื่อเห็นเพียงข้อความอย่างย่อ หรือหัวข้อของหลักธรรม สามารถอธิบายขยายความออกไปอย่างกว้างขวาง แจกแจงรายละเอียดได้อย่างมากมายลึกซึ้ง หรือเมื่อเห็นเหตุเพียงส่วนเดียว สามารถพิจารณาแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อขยายผลออกไปจนทราบถึงผลได้ (๒) ธัมมปฏิสัมภทา หมายถึง ปัญญาแตกฉานในธรรม ปัญญาแจ้งรู้ในหลักธรรม สามารถอธิบายขยายความได้อย่างละเอียดและพิสดาร นำมาจัดตั้งเป็นกระทู้ หรือหัวข้อได้ เมื่อเห็นผลอย่างหนึ่งจะทำให้สืบสาวไปหาเหตุได้ (๓) นิรุตติปฏิสัมภทา หมายถึง ปัญญาที่แตกฉานในนิรุตติ ปรีชารู้แจ้งในศัพท์ ภาษာ ถ้อยคำ บัญญัติรวมทั้งภาษาต่างๆ ใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและสามารถเห็นตามได้ (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภทา หมายถึง ปัญญาที่แตกฉานในปฏิภาณ ปรีชารู้แจ้งทันการในความคิด ซึมซาบเข้าใจ ในความรู้ที่มีอยู่ด้วยไหวพริบ นำมาเชื่อมโยงให้เข้ากับเหตุผลและความคิด และนำไปใช้ประโยชน์ให้เหมาะสม สามารถเข้ากับทุกเหตุการณ์หรือทุกกรณี

ในพระไตรปิฎกระบุว่า “ปฏิสัมภทา ๔ คือ (๑) อตถปฏิสัมภทา (ปัญญาแตกฉานในอรรถ) (๒) ธัมมปฏิสัมภทา (ปัญญาแตกฉานในธรรม) (๓) นิรุตติปฏิสัมภทา (ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ) (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภทา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ)”^{๔๖}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) อธิบายความรู้ตามปฏิสัมภทา ๔ ไว้นี้คือ

(๑) อตถปฏิสัมภทา หมายถึง ปัญญาที่รู้แจ้งในอรรถ ปรีชาแจ้งในความหมาย เห็นข้อธรรมหรือความย่อ ก็สามารถแยกแยะอธิบายขยายออกไปได้อย่างพิสดาร เห็นเหตุอย่างหนึ่ง ก็สามารถคิดแยกแยะกระจายเชื่อมโยงต่อออกไปได้จนล่วงรู้ถึงผล (๒) ธัมมปฏิสัมภทา หมายถึง ปัญญาที่รู้แจ้งในธรรม ปรีชาแจ้งในหลัก เห็นอรรถาธิบายพิสดาร ก็สามารถจับใจความมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เห็นผลอย่างหนึ่ง ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้ (๓) นิรุตติปฏิสัมภทา หมายถึง ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ ปรีชาแจ้งในภาษา รู้ศัพท์ ถ้อยคำบัญญัติและภาษาต่างๆ เข้าใจใช้คำพูดชี้แจงให้ผู้อื่นเข้าใจและเห็นตามได้ (๔) ปฏิภาณปฏิสัมภทา หมายถึง ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ปรีชาแจ้งในความคิดทันการ มี

^{๔๕}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๕๕.

^{๔๖}อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๘/๔๕๙, และดูรายละเอียดในทำนองเดียวกันใน อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๖/๑๕๔/๑๕๕, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๕-๒๘/๓, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๑๙-๗๒๔/๔๕๙-๔๖๑.

ไหวพริบซึมซาบในความรู้ที่มีอยู่ เอามาเชื่อมโยงเข้าสร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ ใช้ประโยชน์ได้สละเหมาะ เข้ากับกรณีเข้ากับเหตุการณ์^{๔๗}

๒.๓.๔ การจำแนกปัญญาเป็น ๖ ประเภท

ปัญญาไม่เพียงสามารถจำแนกได้หลายประเภทดังที่ได้นำเสนอมาแล้วนั้น ปัญวยังสามารถจำแนกได้ ๖ ประการ ได้แก่ (๑) วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาที่เห็นสภาวะธรรมต่างๆ มีอนิจจังลักษณะ เป็นต้น (๒) สัมมาทิฐิ หมายถึง ความเห็นถูก (๓) วิมังสา หมายถึง ความไตร่ตรอง หรือทดลอง (๔) วิจยนา หมายถึง ปัญญาพิจารณาประเสริฐสุด (๕) สัมปชัญญะ หมายถึง ปัญญารู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ รู้ว่าควรและไม่ควร รู้สถานที่ควรไปและไม่ควรไป และ ไม่หลงลืม (๖) เนปิกกะ หมายถึง ปัญญาบำกุศลธรรมให้สุก

พระโมคคัลลานะผู้ประพันธ์คัมภีร์อภิธานปทีปิกาได้นำเสนอชุดคาถาที่แสดงถึงคำศัพท์ที่เกี่ยวกับจิต ปัญญา และเวทนา ในช่วงหนึ่งของชุดคาถานั้นปรากฏคำว่า วิปัสสนา สัมมาทิฐิ วิมังสา วิจยนา สัมปชัญญะ และเนปิกกะ ตามลำดับ^{๔๘} ซึ่งสิริมหาจตุรงค์พละผู้ประพันธ์คัมภีร์อภิธานปทีปิกา (คัมภีร์ขยายความคัมภีร์อภิธานปทีปิกา) ระบุว่า คำศัพท์ที่ปรากฏในชุดคาถานั้นตั้งแต่คำว่า วิปัสสนา จนถึงเนปิกกะ เป็นประเภทของปัญญา^{๔๙} จากข้อมูลเหล่านี้จึงทำให้ พระมหาสมปอง มุทิโต ได้นำเสนอปัญญา ๖ ประเภทว่า ได้แก่ วิปัสสนา สัมมาทิฐิ วิมังสา วิจยนา สัมปชัญญะ และเนปิกกะ^{๕๐}

^{๔๗}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๑.

จิตต์ เจโต มโน นิตถิ	วิญญาณํ หทยํ ตถา
มานสํ ธี ตฺ พญญา จ	พุทฺธิ เมธา มติ มุติ.
ภวรี มนตา จ ปญญาณํ	ญาณํ วิชฺชา จ โยนิ จ
ปฏิกานมโมโหถ	ปญญาเกทา วิปัสสนา.
สมมาทิฏฺฐิปปุกติกา	วิมังสา ตฺ วิจยนา
สมปชญญํ ตฺ เนปิกกํ	เวทยิตํ ตฺ เวทนา. - อภิธาน. (บาลี) ๑๔๒-๑๔๔.

^{๔๘}อภิธาน.ฎีกา (บาลี) ๑๒๒.

^{๕๐}พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประยูรวงศ์พันธ์ตั้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๒๑๑.

๒.๔ ปัญหาที่ปรากฏในหมวดธรรมต่าง ๆ

การศึกษาเรื่องปัญหาจะสามารถสร้างความเข้าใจเพิ่มเติมโดยศึกษาเชื่อมโยงเข้ากับหลักธรรมที่เกี่ยวข้อง ซึ่งหลักธรรมที่เกี่ยวข้องที่งานวิจัยฉบับนี้มุ่งสนใจ คือ ไตรสิกขา อริยมรรค อื่นทรีย์ ๕ พละ ๕ อิทธิบาท ๔ และโพชฌงค์ ๗

๒.๔.๑ ปัญหาในฐานะส่วนหนึ่งของไตรสิกขา

ปัญหาเป็นขั้นตอนสุดท้ายของการศึกษาในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “ไตรสิกขา” และเรียกปัญหาในเรื่องนี้ว่า “ปัญญาลิกขา”^{๔๑} คำว่า “ไตรสิกขา” มีรากศัพท์มาจากคำสองคำ คือ (๑) “ไตร” หรือ “ตรี” เป็นภาษาสันสกฤต และตรงกับภาษาบาลีว่า ตี แปลว่า สาม และ (๒) คำว่า “ลิกขา”^{๔๒} เป็นภาษาบาลี ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า ศึกษา หมายถึง การศึกษาเรียนรู้ ฝึกอบรมปฏิบัติตนให้มีความประพฤติที่บริสุทธิ์ โดยมีจุดมุ่งหมายสูงสุดให้เกิดปัญญาในระดับ บรรลุธรรม^{๔๓}

คำว่า “ลิกขา” หมายถึง การเรียนรู้ ไตรสิกขา หมายถึง การเรียนรู้ในสามเรื่อง ไตรสิกขานั้น เป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดที่ครบถ้วนสมบูรณ์ในแง่ของการใช้งาน ซึ่งรับช่วงหลักการปฏิบัติมาจากมรรคไปกระจายออกสู่การปฏิบัติ การจะทำให้ไตรสิกขาบรรลุจุดมุ่งหมาย ยังต้องมีอีก ๒ ขั้นตอนของไตรสิกขาที่นอกจากเหนือจากปัญญาลิกขานั้น คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตสิกขา โดยที่ “อธิศีลสิกขา”^{๔๔} เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นในความประพฤติไม่ล่อลวง ความสำรวมระวัง มีอินทรีย์สำวร เพื่อความถึงพร้อมแห่งธรรมที่เป็นกุศล มีศีลวิสุทธิ เป็นเกราะป้องกันกิเลสทั้งปวง ส่วน “อธิจิตสิกขา”^{๔๕} เป็นข้อปฏิบัติเพื่อฝึกอบรมจิตให้เกิดจิตตวิสุทธิให้จิตมีสมาธิตั้งมั่นเป็น

^{๔๑}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๕/๒๗๒, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๓๑๙.

^{๔๒}ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๖-๔๑๗.

^{๔๓}ดูรายละเอียดใน อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๐-๙๑/๓๑๘-๓๒๐, ข.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๗, วัชระ งามจิตต์เจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๐), หน้า ๓๙๕, พิษณุรัตน์ บุญช่วย, “กระบวนการสร้างภavana ๔ โดยใช้หลักไตรสิกขา”, บัณฑิตศึกษาปริทรรศน์, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๔ (ตุลาคม-ธันวาคม ๒๕๕๐) : ๑๕๕.

^{๔๔}ดูรายละเอียดใน ข.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๐/๒๖๗, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๓๑๘, ข.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๓๑-๒๓๔/๑๐๔-๑๐๕, ๙๗/๔๗๑, ข.ป. (ไทย) ๓๑/๓๙/๖๐, ข.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๔๘, ๘๗/๒๖๒-๒๖๔, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๑๓/๗๒-๗๓, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๐/๑๘๐.

^{๔๕}ดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๒๖-๒๓๓/๗๕-๗๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑/๔๑, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๔๓๒/๔๙๑, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๔๙/๗๐, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๙๐/๓๑๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๑/๒๙๒.

สัมมาสมาธิ เมื่อศึกษาตามหลักการของสองขั้นตอนนี้แล้วจะเป็นบาทฐานสำคัญให้สามารถศึกษาในขั้นตอนสุดท้าย คือ ปัญญาสิกขา ดังกล่าวข้างต้น

พระพุทธองค์ตรัสเกี่ยวกับการศึกษาอย่างเป็นขั้นตอนดังกล่าวในลักษณะเปรียบเทียบว่าในการศึกษาโดยลำดับ การกระทำโดยลำดับและการปฏิบัติโดยลำดับธรรมวินัย ได้เปรียบเหมือนคนฝึกม้าผู้ชำนาญ เมื่อได้ม้าอาชาไนยตัวงามมาแล้ว ย่อมฝึกให้คุ้นเคยกับการบังคับในบังเหียน ต่อมาจึงฝึกให้คุ้นยิ่งขึ้นไป^{๔๖}

นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังทรงแนะนำขั้นตอนในการศึกษาและการปฏิบัติไว้ว่า ขั้นที่ ๑ จงเป็นผู้มีศีล ขั้นที่ ๒ จงเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ขั้นที่ ๓ จงเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร ขั้นที่ ๔ จงเป็นผู้ประกอบความเพียร ขั้นที่ ๕ จงเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ขั้นที่ ๖ จงพักอยู่ ณ เสนาสนะอันเจียบสงัด เพื่อชำระจิตให้บริสุทธิ์ และขั้นที่ ๗ เมื่อละนิวรณ์ได้ เข้าปฐมฌาน และลำดับฌานจนสามารถละสุขและทุกขได้ สามารถหลุดพ้นได้ จะเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในปัจจุบันและเพื่อสติสัมปชัญญะแก่ตัวเองได้^{๔๗}

จากทั้ง ๗ ขั้นตอนนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า เมื่อสังเคราะห์เข้ากับไตรสิกขาแล้ว ขั้นที่ ๑ ถึง ๓ สามารถสังเคราะห์เข้ากับศีลสิกขา ส่วนขั้นที่ ๔ ถึง ๖ สามารถสังเคราะห์เข้ากับจิตสิกขา และขั้นที่ ๗ สามารถสังเคราะห์เข้ากับปัญญาสิกขา

เท่าที่นำเสนอมานี้ เพื่อแสดงให้เห็นว่า ไตรสิกขาเป็นระบบการปฏิบัติธรรมทั้งหมดที่ครบถ้วนสมบูรณ์ในแง่ของการใช้งาน และเป็นขั้นตอนโดยมีปัญญาเป็นขั้นตอนสุดท้าย ดังนั้นจึงสามารถกล่าวได้ว่า ปัญญาเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่าไตรสิกขา

๒.๔.๒ ปัญญาในฐานะส่วนหนึ่งของอริยมรรค

ปัญญาเป็นส่วนหนึ่งของแนวทางสายกลางที่ช่วยให้มนุษย์สามารถหลุดพ้นทุกข์ได้ ซึ่งแนวทางสายกลางดังกล่าว คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่หมายถึง ทางสายเตี้ยมีองค์แปดประการอันประเสริฐที่ทำให้คนเป็นพระอริยะมีองค์ประกอบ ๘ อย่างคือ ความเห็นดี ความคิดดี เจรจาดี การงานดี การเว้นมิจฉาชีพทุกรูปแบบ ความเพียรดี ความระลึกดี และความตั้งใจดี ที่เรียกว่า

^{๔๖}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๕/๗๘.

^{๔๗}ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๔-๗๘/๗๘-๗๙.

สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ ตามลำดับ^{๔๘}

เมื่อมีความเห็นอย่างไร ย่อมคิดการต่าง ๆ อย่างนั้น เมื่อคิดถูก คิดดี ย่อมพูดดี เป็นต้น การดำเนินชีวิตที่ดีจึงเริ่มด้วยความเห็นดี จากนั้นการคิดดี การพูดดี การงานดี การเว้นมิจาชีพทุกรูปแบบ ความเพียรดี ความระลึกดี และความตั้งใจดี ย่อมจะสามารถดำเนินการต่าง ๆ สืบเนื่องไป เปรียบเหมือนการสร้างทางหลวงจะเสร็จสมบูรณ์ได้จะต้องมีส่วนประกอบหลายอย่าง ประกอบกันจึงจะสำเร็จเป็นถนนได้ เช่น มีดิน กรวด ทราย หิน ลูกรัง ยางหรือคอนกรีต เป็นต้น ลำดับขั้นขึ้นมาจากจนถึงผิวทาง เท่านั้นยังไม่พอ ยังต้องมีขอบคัน เส้นแนว มีสัญญาณ เครื่องหมาย ป้ายบอกทาง เป็นต้น การดำเนินชีวิตตามแนวทางสายกลางมรรคก็เช่นกัน^{๔๙} ซึ่งความเห็นดี และความคิดดี ที่เรียกว่า สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะตามลำดับนั้น จัดเป็นปัญญา^{๕๐} ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ปัญญาเป็นส่วนหนึ่งของแนวทางสายกลางที่ชื่อว่าอริยมรรคมีองค์ ๘

เมื่อนำเรื่องปัญญาที่เป็นส่วนหนึ่งของอริยมรรคนี้ควบคู่ไปกับเรื่องปัญญาที่ส่วนหนึ่งของไตรสิกขาในหัวข้อที่ผ่านมา ควรทำความเข้าใจเพิ่มเติมว่า ปัญญาในไตรสิกขามีขอบเขตเนื้อหาที่กว้างกว่าปัญญาในอริยมรรค กล่าวคือ ปัญญาในอริยมรรคสามารถสรุปลงในปัญญาในไตรสิกขา แต่ในทางกลับกันปัญญาในไตรสิกขาไม่สามารถสรุปลงในปัญญาในอริยมรรคได้ เนื่องจากปัญญาในอริยมรรค (สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ) จะต้องปฏิบัติและเกิดขึ้นพร้อมกันกับอริยมรรคข้ออื่นทุกข้อเพื่อการตรัสรู้ แต่ปัญญาในไตรสิกขาในระดับต้นอาจแยกกันปฏิบัติกันกับไตรสิกขาข้ออื่นก่อนได้

รศ.ดร.วัชร งามจิตรเจริญ เห็นว่า ไตรสิกขามีขอบเขตเนื้อหาที่กว้างกว่าอริยมรรคที่สอดคล้องกับความเห็นของผู้วิจัยข้างต้น โดยนำคำอธิบายของพระธัมมทินนาเถรีที่ตอบปัญหาของวิสาขะอุบาสิกายืนยันความเห็นดังกล่าว^{๕๑} คำอธิบายของพระธัมมทินนาเถรีนั้นมีเนื้อหาว่า

พระผู้มีพระภาคไม่ทรงจัดชั้น ๓ ประการ เข้าในอริยมรรคมีองค์ ๘ แต่ทรงจัดอริยมรรคมีองค์ ๘ เข้าในชั้น ๓ ประการ คือ ๑. สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และ

^{๔๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๖/๑๗๙, ๒๔๕/๒๕๙, ๒๖๕/๒๙๑, ๒๗๑/๓๐๕, ๓๑๔-๓๒๘/๓๓๕-๓๔๖, ๓๓๐/๓๔๘, ๓๖๔/๔๒๑, ๓๗๖/๔๕๑, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑, ๑๐๔/๑๐๐, ๑๓๕/๑๒๖, ๔๖๐/๕๐๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๒๕/๓๙๒, ๓๗๕.

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๖๐๒, ๖๐๖-๖๐๗,

^{๕๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

^{๕๑} วัชร งามจิตรเจริญ, พุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๔๑๗.

สัมมาอาชีวะ ทรงจัดเข้าในสี่ชั้น^{๖๒} ๒. สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ ทรงจัด
เข้าในสมาธิชั้น^{๖๓} ๓. สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ ทรงจัดเข้าในปัญญาชั้น^{๖๔}

๒.๔.๓ ปัญญาในฐานะส่วนหนึ่งของอินทรีย์ ๕ และพละ ๕

ปัญญานอกจากเป็นส่วนหนึ่งของแนวทางสายกลางแล้ว ปัญญายังเป็นส่วนหนึ่งของ
เครื่องวัดความพร้อมและบ่งชี้ความก้าวหน้าช้าหรือเร็วของบุคคลในการปฏิบัติธรรมที่เรียกรวมว่า
“อินทรีย์ ๕”^{๖๕}

คำว่า อินทรีย์ แปลว่า สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน คือ ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำ
หน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรม ทำให้เกิดความพร้อมในการทำงานและปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไป
ได้ อินทรีย์ ๕ นอกจากมีปัญญาเป็นส่วนหนึ่งแล้วยังมีอีก ๔ ประการได้แก่ (๑) ศรัทธา หมายถึง
ความเชื่อที่มีเหตุผล (๒) วิริยะ หมายถึง ความเพียรพยายาม ก้าวหน้าไม่ท้อถอย (๓) สติ
หมายถึง ความระลึกได้ (๔) สมาธิ หมายถึง ความมีใจตั้งมั่นแน่วแน่ในกิจ^{๖๖}

อินทรีย์ ๕ นี้ ส่งผลเป็นปัจจัยต่อกัน กล่าวคือ ศรัทธาทำให้เกิดความเพียร ความ
เพียรช่วยให้สติมั่นคง เมื่อสติมั่นคงแล้วก็จะได้สมาธิ เมื่อมีสมาธิดีแล้ว จะเกิดความเข้าใจเห็นถึง
โทษของอวิชชา (ปัญญา)^{๖๗} นอกจากนี้ ความสมดุลระหว่างอินทรีย์ของแต่ละบุคคลยังส่งผลต่อ
ความก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ความสมดุลระหว่างศรัทธากับปัญญา และความ
สมดุลระหว่างสมาธิกับวิริยะ เมื่ออินทรีย์ ๒ คู่นี้เสมอกัน การปฏิบัติธรรมจะมีประสิทธิภาพ
ส่วนสดียิ่งมากยิ่งขึ้น^{๖๘}

จากเนื้อหาเรื่องของอินทรีย์นี้ประกอบความรู้เรื่องปัญญา ทำให้ทราบได้ว่า ปัญญา
แสดงบทบาทในหมวดธรรมอินทรีย์ เป็นสภาพที่เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่รู้ชัดซึ่งเป็นหน้าที่ของ
ปัญญาเอง กล่าวคือ เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่รู้ชัดในสิ่งที่มุ่งสนใจเพื่อกำจัดกวาดล้างอกุศล
ธรรม ทำให้เกิดความพร้อมในการทำงานและปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้ และหากปัญญามีความ
สมดุลกับศรัทธาจะส่งผลให้การทำงานและปฏิบัติธรรมมีประสิทธิภาพ

^{๖๒} ม.มู. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

^{๖๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๘๒/๒๙๓, ๙๑๘/๔๔๕, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์
(ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๗๕-๘๗๙.

^{๖๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๓/๔๕๑, ม.มู. (ไทย) ๑๒/๒๘๓/๓๐๗, ๒๘๕/๓๑๐, ๔๒๑/
๔๕๕, ๔๕๑/๔๙๐, ๔๕๕/๔๙๔, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมในพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม
ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๗๕.

^{๖๕} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๕๒๐/๓๓๔.

^{๖๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๒/๒/๓๓๔.

ปัญญาไม่เพียงเป็นส่วนหนึ่งของเครื่องวัดความพร้อมและบ่งชี้ความก้าวหน้าช้าหรือเร็วของบุคคลในการปฏิบัติธรรมที่เรียกรวมว่า “อินทรีย์ ๕” ดังที่นำเสนอมาดังกล่าวนั้น ปัญญายังเป็นส่วนหนึ่งของการเครื่องเกื้อหนุนแก่อริยมรรคที่เรียกรวมว่า “พละ ๕”^{๖๗}

พละ ๕ นี้ประกอบไปด้วย ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เช่นเดียวกับอินทรีย์ ๕ เพียงแต่พละ ๕ มุ่งให้เห็นถึง พลังที่เป็นกำลังหนุนให้เข้มแข็งมั่นคง แต่อินทรีย์ ๕ มุ่งให้เห็นถึงความใหญ่ สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน ดังคำกล่าวที่ว่า

พละ ๕ หมายถึง เป็นพลังทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ซึ่งไร้ศรัทธาเป็นต้น แต่ละอย่างจะเข้าครอบงำไม่ได้ [ส่วน] อินทรีย์ ๕ หมายถึง เป็นใหญ่ในการกระทำหน้าที่แต่ละอย่าง ๆ ของตน คือ เป็นเจ้าการในการครอบงำซึ่งความไร้ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความฟุ้งซ่าน และความหลงตามลำดับ^{๖๘}

จากข้อความนี้ทำให้ผู้วิจัยเห็นว่า ปัญญาแสดงบทบาทในหมวดธรรมพละ ๕ เป็นพลังของปัญญาเองที่ทำให้เกิดความเข้มแข็งมั่นคง ความไม่รู้ (อวิชชา) จะไม่สามารถเข้าครอบงำได้ กล่าวโดยสรุป ปัญญาเป็นส่วนหนึ่งของอินทรีย์ ๕ ที่วัดความพร้อมในการทำกิจในตนเองเรื่องการปฏิบัติธรรม และปัญญายังเป็นส่วนหนึ่งของพละ ๕ ที่เป็นกำลังที่สนับสนุนให้เกิดความเข้มแข็ง

๒.๔.๔ ปัญญาในฐานะส่วนหนึ่งของอิทธิบาท ๔

ปัญญาไม่เพียงแสดงบทบาทแค่ที่นำเสนอผ่านมาเท่านั้น ปัญญายังเป็นส่วนหนึ่งของคุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณเครื่องสำเร็จสมประสงค์ ทางแห่งความสำเร็จ และคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จ แห่งผลที่มุ่งหมายที่เรียกรวมว่า “อิทธิบาท ๔”^{๖๙}

อิทธิบาท แปลว่า “ทางไปสู่ความสำเร็จหรือคุณธรรมที่ให้ถึงความสำเร็จ เป็นเรื่องของการกระทำ”^{๗๐} การกระทำใด ๆ ให้สำเร็จต้องมีองค์ประกอบ ๔ ประการด้วยกัน คือ (๑) จันทะ หมายถึง ความพอใจ ใฝ่ใจรัก (๒) วิริยะ หมายถึง ความขยันหมั่นทำสิ่งนั้นด้วยความพยายาม

^{๖๗}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๐, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๔/๔๕๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๔๗/๕๐๒, ส.ช. (ไทย) ๑๗/๘๑/๑๓๐, ๑๐๑/๑๙๓-๑๙๔.

^{๖๘}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๘๗.

^{๖๙}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๕๓.

^{๗๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓.

(๓) จิตตะ หมายถึง ความคิดมุ่งมั่น (๔) วิมังสา หมายถึง ความไตร่ตรองหรือทบทวน คิดค้นวิธีแก้ไขปรับปรุง^{๗๑}

ตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิบาทที่เริ่มจากฉันทะ เช่น เมื่อเกิดความพอใจในการทำสิ่งใดแล้ว (ฉันทะ) จะเกิดความขยันหมั่นทำสิ่งนั้นด้วยความพยายาม (วิริยะ) เมื่อมีความเพียรพยายามแล้ว ความคิดมุ่งมั่นต่อการทำสิ่งนั้น (จิตตะ) ย่อมปรากฏ ซึ่งจะส่งผลให้มีปัญญาพิจารณาสอบสวน ไตร่ตรอง ในเรื่องที่กำลังทำนั้นว่ามีข้อบกพร่อง ข้อที่ควรแก้ไขหรือไม่ อย่างไร และหาทางทดลองปรับปรุงการกระทำต่อสิ่งนั้นๆ ต่อไป (วิมังสา)

จากอิทธิบาทนี้ เมื่อพิจารณาเจาะจงลงไปข้อสุดท้ายคือวิมังสา จะพบว่าวิมังสาจัดเป็นปัญญา^{๗๒} เนื่องจากวิมังสาเป็นประเภทหนึ่งของปัญญาซึ่งนำเสนอไปแล้วในหัวข้อที่จำแนกปัญญาเป็น ๖ ประเภท และวิมังสาเป็นประเภทที่ ๓ ดังนั้น ปัญญาที่ปรากฏในอิทธิบาทในชื่อวิมังสา จึงมีหน้าที่ในการพิจารณาสอบสวนไตร่ตรองในเรื่องราวต่างๆ ถึงข้อบกพร่อง ข้อที่ควรแก้ไข หาทางทดลองปรับปรุงอะไรต่างๆ โดยผ่าน ฉันทะ วิริยะ และจิตตะตามกันมา ดังคำกล่าวที่ว่า “เมื่อมี . . .ใจจ่อจ่อเอาใจใส่แล้ว ก็สามารถจะใช้ปัญญาพิจารณาสอบสวนเรื่องราวนั้นไตร่ตรองถึงข้อบกพร่อง ข้อที่ควรแก้ไข หาทางทดลองปรับปรุงอะไรต่างๆ เหล่านี้มันก็ตามกันมา ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นชุดเดียวกัน”^{๗๓}

ดังนั้นปัญญาจึงเป็นส่วนหนึ่งของคุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จที่เรียกรวมว่าอิทธิบาท ๔ โดยปัญญาที่ปรากฏในหมวดธรรมอิทธิบาทนี้ใช้ชื่อว่า วิมังสา ความสำเร็จดังกล่าวมีความหมายครอบคลุมไปทั้งในการทำงาน ตลอดจนการพัฒนาจิตใจที่มุ่งสู่ความพ้นทุกข์

๒.๔.๕ ปัญญาในฐานะส่วนหนึ่งของโพชฌงค์ ๗

สุดท้ายนี้ ปัญญายังเป็นส่วนหนึ่งของโพชฌงค์ ๗ อันเป็นสนามปฏิบัติการทางปัญญา เป็นธรรมที่เกื้อหนุนในการเจริญสมาธิ และเป็นที่ใช้สมาธิเพื่อประโยชน์ที่สูงขึ้นไปจนบรรลุวิชชาและวิมุตติ โพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการได้แก่ (๑) สติ คือ ความระลึกได้ ใจอยู่กับกิจ จิตอยู่กับเรื่อง หมายถึง สติที่คลุมตั้งแต่การมีสติกำกับตัว ใจอยู่กับสิ่งที่กำลังกำหนดพิจารณาเฉพาะหน้า การระลึกรวบรวมธรรมที่ได้เล่าเรียนหรือสิ่งที่ต้องใช้ต้องทำ มานำเสนอต่อปัญญาตรวจตรองพิจารณา

^{๗๑}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๐/๘๐,๑๔๕/๑๐๖,๑๗๗/๑๓๘,๓๐๖/๒๗๗, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๕/๔๔,๔๓/๕๑,๑๔๗/๑๘๖,๔๓๑/๔๙๐,๔๔๕/๕๐๑, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๖/๒๒๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๒/๔๕๐, ตูรายละเอียดเพิ่มเติมใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๖๐.

^{๗๒}ปัญญา ความรู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทัญญู นี้เรียกว่า วิมังสา - อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๔๒/๓๔๗.

^{๗๓}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), การเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๕) หน้า ๑๖.

(๒) อัมมวิจยะ คือ ความเพ็นธรรม ความสอดคล้องสืบคันธธรรม (๓) วิริยะ คือ ความเพียร หมายถึง ความแกลั่วกล้า เข้มแข็ง กระตือรือร้นในธรรมหรือสิ่งที่ปัญญาเพ็นได้ บากบั่นรุดไป ข้างหน้า ไม่ท้อแท้ (๔) ปีติ คือ ความอิมใจ หมายถึง ความเอิบอิม ปลาบปลื้ม พูใจ (๕) ปัสสัทธิ คือ ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ หมายถึง ความผ่อนคลายกายใจ สงบระงับ ไม่เครียด เบา สบาย (๖) สมาธิ คือ ความมีใจตั้งมั่น จิตแน่วแน่ในอารมณ์ หมายถึง ความมีอารมณ์หนึ่งเดียว ทรงตัวสม่ำเสมอ ไม่ฟุ้งซ่าน (๗) อุเบกขา คือ ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามเป็นจริง หมายถึง ความมีใจเป็นกลาง นิ่งดูไป ไม่สอด้สอด้ ไม่แทรกแซง^{๗๔} โดยที่อัมมวิจยะจัดเป็นปัญญา^{๗๕}

จากเนื้อหาของโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการนี้ แสดงให้เห็นว่า ปัญญาได้ปรากฏอยู่ในหลักธรรมในองค์ประกอบข้อที่ ๒ โดยที่ปัญญานี้แสดงบทบาทในการสอบสวนพิจารณาสิ่งที่สติระลึก ตามสภาวะ มองเห็นอาการสิ่งที่พิจารณานั้น เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เข้าใจตามสภาวะที่เป็นไตรลักษณ์ นอกจากนี้ยังรวมถึงบทบาทของปัญญาที่มองเห็นอริยสัจจ์ ดังคำกล่าวของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ที่ว่า “อัมมวิจยะหรือธรรมวิจย ความเพ็นธรรม หมายถึง การใช้ปัญญาสอบสวนพิจารณาสิ่งที่สติกำหนดไว้ หรือธรรมที่สติระลึกรวมมานำเสนอนั้น ตามสภาวะ”^{๗๖}

^{๗๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๕-๒๐๖, และดูรายละเอียดทำนองเดียวกันในพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) พจนานุกรมศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๗, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๗๙-๘๘๐, และดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๑/๑๑๒, ๓๓๐/๓๓๑, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๕/๔๔, ๔๓/๕๑, ๑๕๐/๑๕๑, ๑๕๒/๑๕๕, ๔๐๕/๔๕๙, ๔๑๔/๔๖๘, ๔๓๑/๔๙๐, ๔๔๘/๕๐๒.

^{๗๕} ภิกษุผู้นั้นเป็นผู้มีสติอยู่อย่างนั้น วิจย เลือกรสร ทบทวน สอบสวนธรรมนั้นด้วยปัญญา นี้เรียกว่า อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ - อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๖๗/๓๕๔.

^{๗๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๘๘๐, ดูรายละเอียดทำนองเดียวกันในพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๐๖, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๗.